

UOT 94(479.24)

Ə.R.Fərhadov

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ali_farhadov@yahoo.com*

SERAYA ŞAPŞAL VƏ AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ YƏHUDİLİYİN TARİXİNDƏN (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Açar sözlər: XIX –XX əsrin əvvəlləri, Qacar, Azərbaycan, yəhudi, Şapşal

Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın güneyində yəhudilik mövzusunda və dövrün görkəmli musəvi mütəfəkkiri, dövlət xadimi Seraya Şapşaldan bəhs olunmuşdur. Həmçinin məşrutə inqilabına, onun səbəb və nəticələrinə nəzər salınmışdır. Məşrutə inqilabı öncəsi yəhudilərin digər qeyri-müsəlmanlar kimi təzyiqlərə məruz qalması, inqilabdan sonra bir qədər öz milli-dini haqlarına qovuşduqları bildirilmişdir. Məqalədə XIX əsrin sonunda dünya yəhudilərinin Nəsrəddin şah Qacardan yəhudi haqlarını tələb etməsi, XX əsrin əvvəlində Qacar hakimiyyətinin konstitusiyaya və parlamentarizmə münasibətləri təqdim edilmiş, şah rejiminin xalqa zidd siyasəti haqqında, siyasi fəaliyyəti barədə məlumat verilmişdir. Qacar sarayında xidmət etmiş rusiyalı diplomat, şərqsünas Seraya Şapşalın həyat və yaradıcılığında bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, karaim mənşəli olan Şapşal Rusiya hökumətinin razılığı ilə Qacar sarayında xidmət etmiş, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin müəllimi, daha sonra da şahın məsləhətçisi olmuşdur. O, məşrutə inqilabı dövründə inqilabçılara qarşı şahı dəstəkləmiş, parlamentin dağıdılmasında rol oynamışdır. Bu dövrdə oynadığı mənfi rol baxmayaraq sonralar o, bir dini rəhbər kimi karaimliyin tamamilə türkləşdirilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş, bu mövzuda əsərlər yazmışdır. Həmçinin Azərbaycan və türk ədəbiyyatının tədqiqində, karaimliyin tədqiqində, Azərbaycan-yəhudilik əlaqələrinin öyrənilməsində müsbət fəaliyyət göstərmişdir. Məqalədə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə kimi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərinin, ziyalıların məşrutə inqilabına, Qacar hakimiyyətinə, həmçinin Şapşala münasibəti təqdim edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin Şapşalın məşrutə dövründəki mənfi fəaliyyətini tənqid etməsinə baxmayaraq sonralar onun elmi yaradıcılığına xoş münasibəti, yəhudiliyə və digər xalqlara olan tolerant münasibəti məqalədə göstərilmişdir.

A.P.Фархадов

СЕРАЯ ШАПШАЛЬ И ОБ ИСТОРИИ ЕВРЕЙСТВА В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (В XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.)

Ключевые слова: XIX-начало XX веков, Гаджар, Азербайджан, еврей, Шапшаль

Статья посвящена теме иудаизма в Южного Азербайджане в начале XIX и XX веков, а также Серая Шапшалу, выдающемуся еврейскому мыслителю и государственному деятелю того времени. XIX и начало XX века – один из самых

бурных периодов в истории Азербайджана. в статье так же рассматривается конституционная революция, ее причины и последствия. Говорят, что до конституционной революции евреи, как и другие немусульмане, подвергались преследованиям, а после революции они восстановили некоторые свои национальные и религиозные права. В статье представлены требования евреев к правам евреев от Насреддина Шаха Гаджара в конце XIX века и отношение гаджарского правительства к конституции и парламентаризму в начале XX века. В частности, была предоставлена информация об антинародной политике и политической деятельности шахского режима. Обсуждались жизнь и деятельность Серая Шапшаль, российского дипломата и востоковеда, служившего во дворце Гаджар. Было отмечено, что Шапшаль, который был караимским по происхождению, служил в гаджарском дворце с согласия правительства России, был учителем наследного принца Мухаммадали Мирзы, а затем советником шаха. Он поддержал короля против революционеров во время конституционной революции и сыграл роль в роспуске парламента. Несмотря на негативную роль, которую он сыграл в этот период, позже он, как религиозный лидер, внес важный вклад в полную тюркизацию караимизма и написал работы на эту тему. Он также сыграл положительную роль в изучении азербайджанской и турецкой литературы, изучении караимизма, изучении азербайджано-еврейских отношений. В статье представлено отношение видных азербайджанских государственных и интеллектуальных деятелей, таких как М.А.Расулзаде, А.Агаоглу, А.Гусейнзаде к конституционной революции, гаджарскому правительству, а также к Шапшале. Несмотря на то, что М.А.Расулзаде критиковал негативную деятельность Шапшала в конституционный период, позже в статье было показано его позитивное отношение к его научной работе, толерантное отношение к иудаизму и другим народам.

A.R.Farhadov

SERAYA SHAPSHAL AND ABOUT THE HISTORY OF JEWISH IN SOUTH AZERBAIJAN (IN THE XIX-BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Keywords: XIX-early XX centuries, Gajar, Azerbaijan, jew, Shapshal

The article is devoted to the topic of Judaism in South Azerbaijan at the beginning of the 19th and 20th centuries, as well as Seraya Shapshal, an outstanding Jewish thinker and statesman of that time. The 19th and early 20th centuries are one of the most turbulent periods in the history of Azerbaijan. As well as the article examines the constitutional revolution, its causes and consequences. It is said that before the constitutional revolution, Jews, like other non-Muslims, were persecuted, and after the revolution they restored some of their national and religious rights. The article presents the claims of Jews to the rights of Jews from Nasreddin Shah Gajar at the end of the 19th century and the attitude of the Gajar government to the constitution and parliamentarism at the beginning of the 20th century. In particular, information was provided on the anti-popular policy and political activities of the Shah's regime. The life and work of Seraya Shapshal, a Russian diplomat and orientalist who served in the Gajar

Palace, were discussed. It was noted that Shapshal, who was of Karaim origin, served in an Gajarian palace with the consent of the Russian government, was a teacher to Crown Prince Muhammadali Mirza, and then an adviser to the Shah. He supported the king against the revolutionaries during the constitutional revolution and played a role in the dissolution of parliament. Despite the negative role he played during this period, he later, as a religious leader, made an important contribution to the complete Turkicization of Karaimism and wrote works on this topic. He also played a positive role in the study of Azerbaijani and Turkish literature, the study of Karaimism, the study of Azerbaijani-Jewish relations. The article presents the attitude of prominent Azerbaijani state and intellectual figures, such as M.A. Rasulzade, A. Agaoglu, A. Huseynzade, to the constitutional revolution, the Gajarian government, and also to Shapshal. Despite the fact that M.A. Rasulzade criticized Shapshal's negative activities during the constitutional period; later the article showed his positive attitude towards his scientific work, tolerant attitude towards Judaism and other peoples.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qacar dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycanın güneyi çoxmillətli, çoxdini və çoxməzhəbli bir bölgə idi. Bu dövr Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli dövrlərindən biridir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın güneyi Qacar dövlətinin tərkibində qalmışdı. Burada şialik dövlət dini olub dini icmalar arasında, məzhəblər arasında şiddətli problemlər mövcud idi. Xeyli sayda sünnilər, zərdüştilər, yəhudilər və müxtəlif xristian məzhəbləri mənsubları (nəsturi aysorlar, ermənilər və s.) yaşasa da, onlara mənfi münasibət var idi. Məqalədə bütün bu məsələlərin işığında XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın güneyində yəhudilərin vəziyyəti və rusiyalı yəhudi, karaim mənşəli din xadimi, filoloq, dövlət xadimi Seraya Şapşalın yaradıcılığı tədqiq edilmişdir.

Burada şahlıq rejimi müsəlman xalqa zülm etdiyi kimi, babi və bəhailər, xristian və yəhudilər də ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar. Bu ayrı-seçkilik və zümlər Rusiya və İngiltərə kimi imperialist dövlətlərin istifadə etdiyi müxtəlif babi üsyanlarına, tənbəki qiyamına, məşrutə inqilabına, hətta Nəsrəddin şahın öldürülməsinə, Məhəmmədəli şahın ölkədən qovulmasına səbəb olmuşdu. Sadə xalqla yanaşı, C.Əfqani, M.F.Axundzadə kimi ziyalılar, Mirzə Şirazi kimi görkəmli ruhanilər də Qacar hakimiyyətinə qarşı etiraz edir, mübarizə aparırdılar. XX əsrin əvvəlində Qacar hökmdarı Müzəffərəddin şah, onun Təbrizdə iqamət edən vəliəhdi, Azərbaycan hakimi Məhəmmədəli Mirzə idi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında Məhəmmədəli Mirzənin xalqa zidd siyasəti tənqid edilmiş, məşrutə inqilabı dəstəklənmişdi. XIX əsrin ortalarında baş verən babi üsyanları, 1891-1892-ci illərdə Nəsrəddin şahə və ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı baş verən Tənbəki üsyanı, daha sonra Nəsrəddin şahın 1896-cı ildə sui-qəsdlə öldürülməsi Azərbaycanda onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da pisləşdirmişdi. Ölkə yeni bir inqilabın astanasında idi.

Qeyri-müsəlmanlara mənfi münasibət nadan ruhanilərdən qaynaqlandığı kimi, dövlət də bu kimi hallardan sui-istifadə edirdi. Məsələn, şah rejiminə və nadan din xadimlərinə etiraz edənlər bəzi adları ilə günahlandırılır, qətl edilirdi. Bu ittihamlarla minlərlə Azərbaycan ziyalı, öz xalqı üçün, millətinin azad, xoşbəxt, digər millətlərlə bərabərhüquqlu, dini hürriyyət içində yaşaya bilməsi üçün mübarizə aparan bir çox din xadimi ya sürgün edilmiş, fiziki cəhətdən yox edilmiş, ya da ölkədən qaçmağa məcbur buraxılmışdır. Qacar hakimiyyətinin yarıtmaz ictimai-siyasi idarəetməsi, dini azadlığın boğulması, feodal və ruhani zülmü əhalini dini bir qurtuluş ideyası olan Mehdiliyə və buna əsaslanan babiliyə güclü zəmin hazırladı. Bu ideya XIX əsrin 40-50-ci illərində bütün Qacar dövlətini silkələyən babilik hərəkatının ortaya çıxmasına səbəb oldu. M.Ə.Rəsulzadə “İran və türkləri” əsərində yazır ki, “şah öz rejimini qorumaq və ruhanilərin rəğbətini qazanmaq üçün ölkədəki dini və dünyəvi zülmələrə qarşı mübarizə aparan babilərə qarşı qəddarca davranıb onların başçılarını edam etdirdi. O, hətta babilik ittihamı ilə bəzi olmayan hürriyyətpərəstləri, rejim düşmənlərini də məhv etdirirdi” [25, s.68]. Müsəlmanlarla münasibətdə babilər, əliilahlilər, xristian və yəhudilər daha aşağı sosial statusda idilər.

Yəhudilərin bu bölgədəki tarixi e.ə. VI əsrdən başlayır. Əhəməni çarı Kirin zamanında Babil əsarətindən qurtulan yəhudilər burada məskunlaşdılar. Sasanilər zamanında da burada rahat həyat sürən yəhudilər ərəb istilasından sonra digər qeyri-müsəlmanlar kimi dini əsarətə düşdülər, “əhli-kitab” adlanıb cizyə vergisi verməyə başladılar. Hz. Məhəmmədin qeyri-müsəlmanlara tolerant münasibətinə və onları cizyə qarşılığında qorumasına baxmayaraq dinlərarası münasibət qarşılıqlı nifrət həddində idi. Çünki qeyri-islami dinlərin mənsubları napak, murdar sayılırdı [13, s. 85; 35, c.276]. Qacarların ilk dövründə hələ də ikinci dərəcəli vətəndaş sayılan zərdüştilərin öldürülməsi heç bir cəzaya səbəb olmayan bir hərəkət sayılırdı [17, s.543]. Lakin xristianlar bir qədər şanslı olub Rusiya, Avropa və ABŞ tərəfindən dəstəklənir, xarici missionerlər onlara yardım edirdilər. XIX əsrdə müsəlman kürdlərin xristianlara olan hücumları amerikalı missionerlərini ABŞ-dən siyasi yardım istəməyə məcbur etmişdi [4, s. 13]. İngilis missionerləri xristian aysorları kürd hücumlarına qarşı təşkilatlandırır, maliyyə yardımını edir [9, s. 544], missioner məktəblərində təhsil verir, qəzet, jurnal açıb maarifləndirirdilər. Lakin yəhudilər daha ağır və alçaldıcı durumda idilər [41, c.138]. Onların yəhudilikdən imtina edib müsəlmanlaşmaları üçün ciddi təzyiqlər var idi [39]. Hətta 1839-cu ildə Məhəmməd şah Qacar yəhudilərin müsəlmanlaşdırılması üçün fərman da vermiş, lakin Avropa dövlətlərinin təzyiqi ilə bu fərman ləğv edilmişdi [45].

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın güneyində yəhudilər əsasən Səlməs, Souçbulaq, Miyaşdab şəhərlərində az sayda yaşayırdılar [21, s.12]. Onların vəziyyəti yenə ağır olub din dəyişdirməyə məcbur edilirdilər. Alman mənşəli rusiyalı hərbi və tədqiqatçı İ.Qerber məlumat verir və qeyd edir ki,

“ermənilər və yəhudilər xanın əmri ilə paltarlarının sinəsinə sarı rəngli bir parça taxmağa məcbur olurlar ki, bu, onların qeyri-müsəlman olmasına işarədir. Mömin müsəlmanlar onları kafir və murdar sayır və qətiyyənlə salamlamırlar” [36]. General V.Zubovla birgə yürüşdə iştirak edən tarixçi, dövlət xadimi P.Butkov da qeyd edir ki, “müsəlmanlar yəhudilərlə kölə kimi rəftar edirlər. Özləri də çox kasıbdırlar” [41, c.110]. Yəhudilərin Qafqaza köçməsinin səbəbi də onlara olan daha pis münasibətlə, hətta zorla müsəlmanlaşdırılma cəhdi ilə əlaqədar idi [41, c.111, 120]. Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra bölgənin yəhudiləri və erməniləri onları müsəlman hakimiyyətindən və cizyə vergisindən xilas etdikləri üçün rus məmurlara öz təşəkkürlərini bildirmişdilər [41, c.123].

Nəsrəddin şah Qacarın 1873-cü il Paris səyahətində “Alyans”ın (Ümumdünya Yəhudi İttifaqı) prezidenti, Fransa dövlət xadimi İ.A.Kremye yəhudilərə təzyiqlərə son qoyulması üçün şaha ərizə ilə müraciət etmişdi. Şahın Kremyeyə vədinə və bu sahədəki cəhdinə baxmayaraq yəhudilərə olan təzyiqlər məşrutə inqilabının qələbəsinə qədər qismən davam etmişdi. “Alyans” ancaq 1898-ci ildən sonra burada öz yəhudi məktəblərini açmağa nail olmuşdu [39].

XX əsrin əvvəli bölgə yeni bir inqilaba hamilə idi. XIX əsrdə Nəsrəddin şahın dövründə xaricilər tərəfindən də dəstəklənən bəzi üsyanları, şaha sui-qəsd, ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı 1891-1892-ci illər tənbəki qiyamı baş vermişdi. Sadə xalqla yanaşı, C.Əfqani, M.F.Axundzadə kimi ziyalılar da şah rejiminə qarşı idilər. Ölkədə universitet, Qərb tipli hərbi məktəblər açmaq, idarəetmədə Dövlət Şurası nümunəsilə dünyəvi islahatlar keçirməyə çalışmasına baxmayaraq tənbəki imtiyazını ingilislərə verən Nəsrəddin şah C.Əfqani və Mirzə Şirazi kimi ruhanilər tərəfindən küfrlə ittiham edildi. Şahın 1896-cı ildə öldürülməsi ölkəni yeni bir təlatümlə qarşı-qarşıya qoydu. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, “Məşrutə inqilabını hazırlayan səbəblər – idarəçilikdə uyğunsuzluq; hakimiyyətdən sui-istifadə; xalqa zülm; əhalinin hədsiz fəqirliyi və ehtiyac içində olması; əcnəbi hücumları idi. Müsəlmanların xariclə münasibətlərinin artması və bu sayədə müəyyən qədər avropalılışması, Rusiyada və xüsusən Qafqazdakı oyanma hərəkətləri də buna təsir etdi” [3, s. 51]. Həqiqətən də Avropa və Rusiyadakı fikir plüralizmi, demokratik insan haqları uğrunda mübarizə və monarxiyaya qarşı çıxışlar burada da öz təsirini göstərməyə başlamışdı.

1906-cı ildə məşrutə inqilabının təsirilə Müzəffərəddin şahın konstitusiyanın qəbulu və parlamentin açılmasına icazə verməsi ölkədə qeyri-müsəlmanların halının yüngülləşməsinə səbəb oldu. Lakin ruhanilərin konstitusiyaya layihəsinin bəzi maddələrinə etirazları var idi. Məsələn, 8-ci maddədə deyilirdi ki, “Qacar məmləkətinin əhalisi hökumət qanunun qarşısında bərabər hüquqa malikdir”. Ruhanilər deyirdi ki, “Müsəlman və kafir şəriət cəzalarında eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştünü və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondan qan

bahası alınmalıdır”. Xüsusilə zərdüştilər parlamentdən hüquqi ayrı-seçkiliyin qaldırılmasını tələb edirdilər [30, s.372]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı da mürtəcə din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini öz səhifələrində geniş işıqlandırır. Məsələn, jurnalda mürtəcə mollaının dili ilə belə yazırdı: “Millət deyəndə yer üzündə bircə müsəlman millətidir, özgə millətlər qeyri-insan kimi bir şeydirlər” [22, s.111]. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Ə.Hüseynzadə də yazırdı ki, “Bu nəzəriyyəyə görə, bir qaç milyon müsəlmandan başqa bütün bəşəriyyət pak deyil” [16, s.233]. Həqiqətən də öz yaradıcılığında islam, müasirlik və türkçülük anlayışlarını sintez etməyə çalışan Ə.Hüseynzadənin mürtəcə din xadimlərinə qarşı mübarizəsi milli, dini maarifçilik baxımından əhəmiyyətli idi.

Qeyd edək ki, bölgədə yəhudilərə qarşı təzyiqlərə son qoymağa çağıran “Alyans” [Ümumdünya Yəhudi İttifaqı] 1904-cü ildə Həmədanda ilk yəhudi məktəbini də açmışdı. Yəhudi məktəblərinin açılması xristian, şiə və bəhai missionerlərinin yəhudiləri assimilyasiya etmələrinə qarşı yəhudilərin müqavimətini qüvvətləndirmiş oldu [39].

Qacar konstitusiyasına 1907-ci il düzəlişləri ilə bütün xalqın qanun qarşısındakı bərabərliyi təsdiq olundu, sünni, xristian, yəhudi və zərdüştilərin haqları artırıldı, lakin burada yeganə istisna bəhai və bəhailərə olan mənfi münasibət idi [2, s. 340].

XX əsrin əvvəlində burada 50 min yəhudi, o cümlədən 100 min bəhai, 80 min erməni, 90 min aysor, 15 min zərdüştinin yaşadığı qeyd olunur [1, s.18]. Bu dövrdə bölgədə fəaliyyət göstərən M.Ə.Rəsulzadə 1909-1911-ci illərdə sosial-demokrat istiqamətli Demokrat Partiyasının orqanı olan «İrane-nou» qəzetinin baş redaktoru idi [31, s.78]. Qəzet xarici müdaxilələrə qarşı bütün etnik və dini qrupları vahid bir kimlikdə birləşməyə də çağırırdı. Məsələn, qəzetin 16 fevral 1910-cu il sayındakı “Biz vahid millətik” məqaləsində belə yazırdı: “Şah hökuməti bizi bir-birimizdən uzaqlaşdırdı. Bəzilərinin zərdüşti olması bəhanəsilə müsəlmanlar tərəfindən öldürülməsinə icazə verir, digərlərini yəhudi olduqları üçün düşmənçiliyi qızıdırır, bir qismini erməni olduğu üçün yabançı elan edir, başqalarını türkçülükdə ittiham edərək, onlara qarşı farslarda, türklərin qəlbində isə farslara qarşı düşmənçilik oyadırdı. Biz müxtəlif dillərdə və şivələrdə danışan, allaha müxtəlif tərzdə inam bəsləyən vahid millət təşkil etməliyik. Nə müsəlman və zərdüşti, nə erməni və yəhudi, nə də fars və türk vardır, biz vahid millətik” [27, s.307; 18, s.87]. Təəssüf ki, xarici işğal dövründə düşmənə qarşı əhəmiyyətli olan bu ideya Qacarların süqutundan sonrakı Pəhləvi hakimiyyəti dövründə və daha sonralar digər etnik qrupları farslaşdırmağa xidmət etməyə başladı.

Təbrizdə Qacar vəliəhdi Məhəmmədəli Mirzənin əsas müşaviri rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə kırımlı karaim (musəvi türk icması-Ə.F.) olan [32, c.13] Seraya xan Şapşal (1873-1961) rusiyalı şərqsünas, türkşünas alim və diplomat idi [30, s.178, 181]. Şapşal Rusiya casusu kimi Məhəmmədəli

Mirzənin üzərində böyük təsirə malik idi [3, s. 67; 11, s. 156]. Vəliəhd özünü dindar kimi göstərərək dua və dini rəvayətlər kitabları nəşr etdirsə də, əslində Rusiyapərəst idi, kazak paltarında şəkil çəkdirir, zalımlıqla, talançılıqla vaxt keçirirdi [30, s.178-181]. Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. O, atası Müzəffərəddin şahın 1906-cı ildə təsdiq etdiyi konstitusiyaya [19, s.187-188] və parlamentə müxalif çıxmış, 1908-ci ildə Şapşalın tövsiyəsilə [7, s.200] və kazakların hərbi dəstəyilə parlamenti zorla dağıtmışdı. Onun ikiillik hakimiyyəti dövründə din azadlığını, insan hüquqlarını tələb edən bəzi və bəhailərə, şah rejiminə qarşı çıxan mütərəqqi müsəlman din xadimlərinə, konstitusiya tərəfdarı məşrutəçilərə, azad mətbuata olan zülm və qətlər adi hal almışdı. 1908-1909-cu illərdə məşrutə tələbilə baş verən Təbriz üsyanını qanlı boğmaq istəyən Məhəmmədəli şah Azərbaycanı aylarla mühasirədə saxlamış, bölgəni aclıq və qan içində boğmaq istəmişdi. Ölkənin şimalı Rusiyanın və güneyi İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilmişdi.

Qacar dövrünün əsas hakimiyyət təmsilçilərindən biri olan Şapşal Qacar dövlətinin Rusiyadakı səfiri Mirzə Rza xanın təşəbbüsü, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin təqdimatı və çar II Nikolayın şəxsi razılığı ilə Qacar hökmdarı Müzəffərəddin şah Qacarin böyük oğlu, Azərbaycan əyalətinin valisi və Qacar taxt-tacının vəliəhdi Məhəmmədəlinin rus dili müəllimi və mürəbbisi təyin olunmuşdu [42]. O, bununla bağlı 1901-1908-ci illərdə Qacar dövlətində yaşayıb işləmiş, bir müddət Təbrizdəki Loğmaniyyə məktəbində müəllimlik də etmişdir [15, s.16-17]. Burada o, “Ədib-üs-Sultan” adı ilə də tanınırdı [38, c.25; 40, c.64].

Vəliəhd Məhəmmədəli atasının ölümündən sonra 1907-ci ilin yanvarında Şah taxtına əyləşərək S.Şapşalı özünün müşaviri və general-adyutantı (saray naziri) təyin etmişdi. S.Şapşal həmçinin Şahın fərmanı ilə bir sıra orden və medallar ilə təltif olunmuşdu. O, Məhəmmədəli şahı tamamilə öz təsiri altına ala bilmişdi və onunla o qədər yaxınlaşmışdı ki, sözün həqiqi mənasında şahın ailə üzvünə çevrilmişdi. Şah hətta bəzi idarəetmə məsələlərini S.Şapşala etibar etmişdi. Şahı dəfələrlə məşrutəçilərin sui-qəsdindən xilas edən [15, s.16-17] Şapşal Rusiyanın bölgədəki siyasi və iqtisadi maraqlarını uğurla təmin edirdi. Bölgədə yəhudilərə və ermənilərə qarşı planlanan kütləvi təqiblərin qarşısı da bir neçə dəfə Şapşal tərəfindən alınmışdı [32, c.15].

Məhəmmədəli Mirzənin Şapşalın təsiri altında olduğunu “Molla Nəsrəddin” jurnalı da qeyd edir [22, s.133]. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, “Məhəmmədəli Mirzənin ustadı Şapşal ona rus dili dərsi verirdi, qibleyi-aləmin kəlləsi isə rus dilini qəbul etmədi. Amma adam öldürmək, vətən satmaq, əhd-peyman pozmaq, tənbellik və zülmkarlığı öyrənib həyata keçirməyi öyrənmişdi” [15, s.16-17]. M.Ə.Rəsulzadə Məhəmmədəli Mirzəni “fırıldaqçı” [25, s.18], ingilis şərqşünası E.Braun isə Şapşalı “qəddar dahi” [7, s.118] adlandırmışdı.

Məşrutə inqilabının qələbəsi nəticəsində 1909-cu ildə Məhəmmədəli şahın qovulmasından sonra Şapşal da ölkəni tərk etdi. E.Braun yazır ki,

məşrutəçilər Rusiyadan çəkindikləri üçün Şapşala toxunmadılar [7, s.207]. Şapşal getdikdən sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində, Peterburq Universitetində şərqişünas-pedaqoq, İstanbulda saray kitabxanasında kitabxanaçı və tərcüməçi, Litva və Polşada karaim dini icmasının rəhbəri vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir [32, c.13-23]. O, II Dünya müharibəsində karaimlərin etnik olaraq yəhudi olmadığını alman faşistlərinə sübut edərək onları soyqırımından qoruya bilmişdi [42]. M.Ə.Rəsulzadə Şapşalın məşrutə dövründəki şahpərəst fəaliyyətini, məşrutəyə qarşı mübarizəsini tənqid etsə də, elmi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, Polşada mühacirət dövründə yazdığı məktublarda Şapşala “Çox möhtərəm Sürəyya Bəyafəndi!” deyərək müraciət etmişdi [14, s.10-19].

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə türklük və islam ideyalarına bağlılıqla yanaşı multikultural, tolerantlıq, xalqlar dostluğu ideyalarına da sadıq idi. 1918-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclasında o, belə deyirdi: "Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemsə, polyak və sair azlıqda olan millətlər Azərbaycan vətəndaşı qalmaqla bərabər, milli-mədəni muxtariyyətə malik olub kəndi ümuri-məzhəbiyyə, milliyyə və mədəniyyətlərini kəndiləri idarə etməlidirlər" [24, s.24]. M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu ilin sentyabrında Qubada səyahətdə olarkən yəhudi ravvini və yəhudilərlə də görüşmüş və belə demişdi: “Oxuduğunuz Tövrat bizcə Kitabı-İlahidir. İnandığımız Quran kimi asimanidir. Quran bizə başqa dinlərə ehtiramı əmr edir. Cinsimiz türkdür. Türk dövlətlərində yəhudi ziddiyyəti görülməmişdir. Müsəlman və Türk Cümhuriyyəti olan dövlətimizdə bütün millətlərlə bərabər siz yəhudilər də gərək şəxs və gərək millət etibarilə əmin və amanda olub, rahat yaşayacağınızdan əmin ola bilərsiniz!”. Bu haqda məlumat Cümhuriyyətin rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan"ın 1919-cu il 279-280 nömrəli (22-23 sentyabr) saylarında "M.Ə.Rəsulzadə Qubada" başlıqlı məqalədə verilmişdi [12]. M.Ə.Rəsulzadənin 1915-ci il martın 22-də "İqbal" qəzetinin 892-ci sayında nəşr olunan "Yəhudi istiqlalı" adlı məqaləsində isə yəhudilərin Fələstində müstəqil İsrail dövləti qurma arzusundan bəhs olunmuşdu [12].

Musəvi dininə mənsub karaim türklərinin tarixini, mədəniyyətini dərinlən tədqiq edən Şapşal "Kırım Karay türkləri" əsərinə görə filologiya doktoru elmi adına da layiq görülmüşdü [32, c.18]. "Karaim adı arami-ibrani dilində "qara" sözündən gəlib "müqəddəs yazını [Tövrat] çox oxuyanlar" mənasındadır [10, s.97; 26, s.424-426]. Şapşal "Kırım Karay türkləri" məqaləsində karaimlərin türkcə yazılmış Tövrat əsərindən bəhs edir [10, s.104] və karaim türklərinin musəviləşmiş xəzərlərin nəslindən olduqlarını qeyd edir [10, s.104-105]. Şapşalın türklüyə bir xidməti də karaimlərin istifadə etdiyi dini terminologiyadakı yəhudi terminlərini türkcə terminlərlə əvəz etməsi olmuşdur [20, c.255-273; 5]. O, türkcə danışan Şərqi Avropa və Kırım karaim yəhudilərinin Altay bütperəstliyini gizli şəkildə qoruyan qədim türklərin varisi kimi təqdim etsə də [28, s.349; 5], bu fikir

digər yəhudi mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Lakin Şapşalın bu fikirlərlə razılaşmayan şərqşünaslar da vardır. Onlara görə VIII əsrdə müsəviliyi seçən xəzərlər Tövratla yanaşı onun təfsiri sayılan Mişna və Talmudu da qəbul edirdilər [29, s.117-120]. Karaimlər Tövratin “Qanunun təkrarı” bölümündə yer alan “Sizə verəcəyim əmrlərə heç nə artırıb-askiltməyin. Yalnız Allahınız Rəbbin əmrlərinə – sizə verəcəyim əmrlərə riayət edin” [23, s.196] hökmünə əməl edərək müqəddəs kitabın təfsiri sayılan Mişna və Talmudu qəbul etməzlər, ancaq Tövratin əmrlərinə riayət edərlər [26, s.424-426]. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Quba bölgəsində yaşayan yəhudilərin türk-xəzər mənşəli olduğu fikri görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov tərəfindən də irəli sürülmüşdür [33, c.154; 6, s.15]. Lakin bu fikri qəbul etməyən yəhudi tədqiqatçılar da var. Məsələn, Azərbaycanın yəhudi əsilli tədqiqatçısı M.Bekker qədim türk xaqanlığı olan Xəzər aristokratiyası arasında iudaizmin yayılmasını göstərsə də, onların əslən İsrail mənşəli olduğunu bildirir [34, c.15-18].

S.Şapşal Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda da tədqiqatlar aparmışdır [44]. Onun “İran Azərbaycanı xalq ədəbiyyatı nümunələri” əsəri də milli ədəbiyyatımız baxımından əhəmiyyətlidir. Əsərdə Azərbaycan nağılları, ata sözləri, tapmacalar, folklor nümunələri, yerli ləhcələr və s. haqqında dəyərli məlumatlar verilmiş, mətnlər polyak dilinə tərcümə edilərək Azərbaycan-polyak-alman dillərində də lüğət təqdim edilmişdir [8, s.353-355]. Musəvi din xadimi olmasına baxmayaraq Şapşal islam dini, müsəlman adət-ənənələri və məscidlərlə də xüsusi maraqlanmış, Quranı dəfələrlə oxumuş, ondan iqtibaslar gətirmişdi [38, c.26]. Mütəfəkkirin “İran şiələrinin bədii təsvirində müsəlman müqəddəsləri” adlı əsəri də var [43, c.1; 37, c.153].

Son olaraq deyə bilirik ki, məşrutə inqilabından əvvəl yəhudilər məzlum durumda olmuş, təzyiqlərə məruz qalmış, çox vaxt Qafqaza və başqa ölkələrə köçüb sığınacaq axtarmışdılar. Bunda Qacar şah rejimi ilə yanaşı, nadan ruhanilərin də rolu olmuşdur. Qacar sarayında xidmət edən S.Şapşal məşrutə inqilabında konstitusiya və parlamentarizmə düşmən mövqedə olub şah rejimini dəstəkləsə də, bir şərqşünas alim kimi Azərbaycan ədəbiyyatının, yəhudiliyin və karaimliyin tədqiqində qiymətli rol oynamış, yəhudi-türk əlaqələrinin öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Məhz bu amil ta Xəzər xaqanlığı dövründən başlayan Azərbaycan-yəhudilik əlaqələrinin tədqiqi və təbliği baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.Ə.Rəsulzadə də Şapşalın məşrutə inqilabındakı mənfi rolunu göstərsə də, onun elmi xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, həm də Azərbaycanda yaşayan yəhudilərlə yaxın əlaqələr qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə Qacar hakimiyyətinin xalqa zidd fəaliyyəti, Şapşalın şah sarayındakı rolu, məşrutə dövründəki fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı, karaimliyə və türklüyə xidmətləri haqqında məlumat verilmiş, qaynaqlar əsasında təsvir edilmişdir. Məqalədə Şapşalın azərbaycançılıq baxımından əhəmiyyətli olan ədəbi fəaliyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatını,

folklorunu tədqiq və təbliğ etməsi, karaim-türk əlaqələrini araşdırması qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Şapşalın siyasi, elmi, dini fəaliyyəti kompleks şəkildə ortaya qoyulmuş, dövrün qaynaqları əsasında tədqiq və təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abrahamian E.* A history of modern Iran / E.Abrahamian. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 228 p.
2. *Afary J.* The place of Shi'i clerics in the first Iranian constitution // *Critical Research on Religion* 1(3). 2013, pp.327-346
3. *Ağaoğlu Ə.* İran və inqilabı. Bakı: Azər nəşr, 2009, 152 s.
4. *Aydın M.* Misyonerlik Kıskaçında Nesturilər: Katolik, Ortodoks və Protestant Misyonerlərin Nesturilər Arasındaki Faaliyyətləri və Bunun Siyasi Sonuçları // *Erdem*, № 2, 2011, s.1-30
5. *Aхиезер Г.* Потерянные колена, фарисеи и потомки хазар // *Лехаим*, № 4, 2007 / <https://lechaim.ru/ARHIV/180/ahiezer.htm>
6. *Bakıxanov A.* Gülüstani-İrəm / Tərc. ed. M. Əskərli. Bakı: Mınarə, 2000, 224 s.
7. *Browne E.G.* The Persian Revolution of 1905-1909. Cambridge: Cambridge University Press, 1910, 470 p.
8. *Caferoğlu A.* Tahlil ve tenkitler // *Тюркологический сборник. (Türkoloji məcmuəsi)*, №23. Москва, 1970, s.268-272 / <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/172782>
9. *Curzon G.N.* Persia and the Persian question. vol.1, London: (n.y.), 1892, 731 p.
10. *Çulha T.* Sereya Şapşal'a Göre Karay Türkleri ve Karayca // *Türk Dilleri Araştırmaları*, №12, 2002, s.97-188
11. *Erol A.* İran inkılabının (1906-1911) Azərbaycan edebiyatındaki yansımaları üzerine bir inceleme // *Karadeniz araştırmaları*, № 34, 2012, s.147-162
12. *Əhməd D.* Rəsulzadənin Quba səyahəti, ravvinlə görüş / <https://qaynarinfo.az/az/resulzadenin-quba-seyaheti-ravvinle-grus-tvrat-semavi-kitabdir/>
13. *Fırlalı E.R., Şimşek R.* Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri) / e-Makalat [Mezhep Araştırmaları], № III/2, 2010, s.7-144
14. *Həmzəyev M.* Əlaqələrimizin Karaim kökənli telləri. "525-ci qəz.", 30 yanvar, 2016, s.10
15. *Həmzəyev M.* Şapşal İran əks-inqilabının episentrində. "525-ci qəz.", 6 fevral, 2016, s.16-17
16. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
17. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri: 2 cildə., II c., Bakı: Çayıoğlu, 2008, 580 s.
18. *Kabiri S.* İran modernləşməsi bağlamında sosiolojinin doğuşu və kurumlaşması. İstanbul: İstanbul Universiteti, 2019, 307 s.
19. *Kəsrəvi Ə.* Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəsəyə-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.

20. *Кизилов М.* Новые материалы к биографии Шапшала / Материалы девятой международной конференции по иудаике. Москва, ч.1, 2002, с. 255-273
21. *Метмедова İ.* 18-19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı // Yeni Türkiye, № 60, 2014, s.1-34
22. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri: 4 cilddə. II c., Bakı: Öndər, 2004, 548 s.
23. Müqəddəs Kitab. Bakı, [t.y.] / <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1447926392.pdf>, 1991 s.
24. *Paşayev A.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti [1918-1920], Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
25. *Rəsulzadə M.Ə.* İran türkləri / Tərt. ed. Y.Türkel. -Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
26. *Sinanoglu M.* Karailik // TDV İslam Ansiklopedisi: 44 cilddə, XXIV c., İstanbul: TDV yay., 2001, s.424-426
27. *Sumbatzadə Ə.* Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Bakı: Elm, 1985, 316 s.
28. *Shapira Dan D.Y.* A Jewish Pan-Turkist: Seraya Szapszal (Şapşaloğlu) and his Work Qırım Qaray Türkleri (1928) (Judæo-Türkica XIII) // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 58, № 4, 2005, pp.349-380
29. *Taşəğıl A.* Hazarlar // TDV İslam Ansiklopedisi: 44 cilddə. XVII c., İstanbul: TDV yay., 1998, s.116-120
30. *Təbrizi Ə.K.* İranın məşrutə inqilabının tarixi: 2 cilddə, I c., / Tərc. ed. A.Ə.Nəşimi. Essen: Nima Verlag, 2003, 528 s.
31. *Uzun E.* Güney Azerbaycan basın tarihi. Trabzon: Türk Ocağı yay., 2002, 193 s.
32. *Алтынкайнак Э.* Хаджи Серайя Хан Шапшал: Биографический очерк // Karadeniz Araştırmaları, №2, 2004, с.13-23
33. *Ахмедов Э.М.* А.К.Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность. Баку: Элм, 1989, 228 с.
34. *Беккер М.* Евреи Азербайджана: История и современность. Баку: Озан, 2000, 80 с.
35. *Березин И.Н.* Путешествие по Востоку-2: Путешествие по Северной Персии / И.Н.Березин. Казань : Тип. Губ. прав., 1852, 432 с.
36. *Гербер И.Г.* Записки о находящихся на западном берегу Каспийского моря, между Астраханью и рекою Кура народах и землях об их состоянии в 1728 году / http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text3.htm
37. *Зайцев И.В.* «Что мне делать и как быть?» (письма Серайя Марковича Шапшала академику В. А. Гордлевскому: 1945-1950) // Вестник Евразии. Acta Eurasica. № 4 (38). Москва, 2007, с.147-169
38. *Зайцев И.В., Кизилов М.Б.* Путешествие Серая Шапшала по Турции в 1911 году // Восточный архив, № 1 (27), 2013, с.25-34
39. *Иран* // <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/11843/>
40. *Петров-Дубинский О.В.* С.М.Шапшал (Эдиб-ус-Султан) – учитель Валиахда Мохаммеда-Али, генерал-адъютант Мохаммед-Али-шаха // Восток, № 5, 2007, с.64-78
41. *Семенов И.* Очерк этнической истории евреев Восточного Кавказа в VI –

- начале XX в. // История и культура горских евреев. Москва: Всемирный конгресс горских евреев, 2018, с.88-120
42. Шапшал Серай / Электронная еврейская энциклопедия / <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/14746/>
43. Шапшал С.М. Мусульманские святые в художественном изображении шиитов Персии // Восточный сборник. Санкт-Петербург, 1913, с.1-16
44. [http://www.anl.az/down/meqale/turkologiya/2019/03/715205_\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/turkologiya/2019/03/715205_(meqale).pdf) // E.Fuad. Təbriz folkloru Sürəyya xan Şarşalın təqdimatında // Türkologiya, №3, 2019, s.45-52
45. http://www.iranchamber.com/religions/articles/history_of_iranian_jews2.php // M.Price. A brief history of Iranian Jews.

Redaksiyaya daxil olub 08.11.2020